

UTENZI WA MANENO YA KUIINGIZA KATIKA KAMUSI YA KIINGEREZA-KISWAHILI

B.K.F. Chiduo

Utangulizi

Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam inaandaa Kamusi Thaniya ya Kiingereza-Kiswahili. Muswada umekamilika na sasa unahaririwa. Kamusi hii itakuwa ya pili kutayarishwa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili mbali na Kamusi ndogondogo za taaluma maalum. Kamusi ya kwanza ni *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* iliyochapishwa mwaka 1981.

Kazi ya usawidi wa Kamusi si kazi rahisi kwani si rahisi kuingiza maneno yote yanayotumiwa katika lugha. Uchaguzi wa maneno yepi yaingizwe na yepi yasiingizwe unahitaji kuwa na vigezo thabiti vya kuwaongoza wasawidi wa Kamusi.

Mbinu za utafiti

Katika utafiti huu mbinu kadhaa zimetumiwa:

1. Udurusu wa muswada wa awali wa Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili*.
2. Majadiliano na watunga Kamusi walioshiriki kwa muda mrefu katika kazi ya usawidi wa Kamusi hii.
3. Kushiriki katika kufanya kazi yenyewe ya usawidi wa Kamusi.
4. Uchunguzi wa maktaba kwa kupitia makubaliano yaliyofanywa katika vikao vya jopo la Kamusi.

Vigezo muhimu vya uteuzi wa maana

Mojawapo ya vigezo muhimu katika uteuzi wa maneno ya kuingizwa katika Kamusi ni kujua lengo/madhumuni ya kamusi. Kamusi ina lengo gani na inahitaji kukidhi haja za watumiaji wa namna gani.

Matumizi ya maneno pia ni kigezo muhimu katika uteuzi wa maneno yanayokusudiwa kuingizwa ndani ya Kamusi. Matumizi ya maneno ni pamoja na kuangalia sinonemia na misemo. Kwa mfano, kuamua ni misemo ya namna gani iingizwe na ipi isiingizwe hufanywa baada ya kufikiria Kamusi inayotayarishwa inakusudiwa kuwa na ukubwa gani.

Vigezo mahsusi vya uteuzi kwa kamusi ya kiingereza-kiswahili.

Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili* imetumia, baadhi ya vigezo faradhi katika uteuzi wa maneno. Hata hivyo vipo vigezo ambavyo ni mahususi kwa Kamusi hii. Hapa vifuatavyo ni vigezo vilivyotumiwa katika kuteua maneno.

Kigezo cha Lengo la Kamusi

Kamusi inayotayarishwa inakuwa na sura fulani kutokana na lengo la Kamusi hiyo. Yako maswali ambayo mtunga Kamusi sharti ajiulize. Kwa mfano, Kamusi inakusudia kumlenga mtumiaji wa aina gani? Je, Kamusi hiyo ni ya taaluma maalum au ni Kamusi ya jumla? Kamusi hiyo ni ya kidayakronia au kisinkronia? Kamusi inakusudiwa kuwa na ukubwa gani. Haya ni baadhi ya maswali yanayopaswa kupatiwa majibu kabla kazi yenyewe ya usawidi haijaanza.

Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili* si kamusi ya taaluma maalum bali ni Kamusi ya jumla inayoingiza maneno ya kawaida. Kamusi ina lengo la kukidhi mahitaji ya watumiaji wa kawaida, ikiwa ni pamoja na wanafunzi wa viwango mbalimbali, wakiwemo wanaojifunza lugha ya Kiswahili yaani wanafunzi toka nje ya mazingira ambamo Kiswahili huzungumzwa, wafasiri na walimu. Kamusi inatarajiwa kuwa na ukubwa wa kurasa zipatazo elfu moja zenye vitomeo kati ya elfu arobaini na elfu hamsini. Huu ni ukubwa wa wastani.

Kigezo cha Iktisadi

Hiki ni kigezo faradhi. Kamusi hii pia imekitumia kigezo hiki katika kuamua aina ya Kamusi inayotarajiwa. Kamusi ya *Kingereza-Kiswahili* inatayarishwa katika mazingira magumu kiuchumi. Hata kama wasawidi Kamusi hii wangependa kuingiza vitomeo vingi zaidi uwezo wa kifedha kugharimia Kamusi hii ni mdogo. Jinsi ghararna za utayarishaji hadi uchapaji zinavyozidi kuwa kubwa huenda ikawafanya wahitaji wengi wakashindwa kuinunua. Kigezo hiki kimechangia sana katika kusababisha kamusi ifikiriwe kuwa na ukubwa wa wastani.

Kigezo cha Kamusi Gezi

Katika kusawidi Kamusi hii; kamusi mbili za *Kiingereza* ziliateuliwa kuwa kamusi gezi za kuteulia maneno ya kuingiza katika Kamusi ya *Kiingereza Kiswahili*. Kamusi hizi ni *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English* iliyohaririwa na Hornby (1974) na ile ya *The Concise Oxford Dictionary of Current English* iliyohaririwa na Sykes (1976). Kamusi hizi mbili ndizo zilizotumiwa katika kuteua maneno kwa kiasi kikubwa. Hata hivyo baadhi ya maneno yaliyomo kwenye Kamusi hizi hayakuingizwa kutokana na vigezo vitakavyoelezwa hapo chini.

Kigezo cha Matumizi

Kigezo cha matumizi ni kigezo kipana kinachohusisha vigezo kadhaa.

Kigezo cha Istilahi za Taaluma maalum

Tumeona ya kuwa lengo la Kamusi ya Kiingereza Kiswahili ni kuingiza maneno ya kawaida na wala sio maneno ya taaluma maalum. Istilahi za taaluma maalum k.v. za Kemia, Fizikia, Biolojia, Hisabati, Sheria, Dini n.k. hazikuingizwa kwenye kamusi hii ikitarajiwa kuwa zitaingizwa kwenye kamusi za taaluma hizo. Tayari *Kamusi ya Istilahi za Bayolojia na Fizikia na Kamusi sanifu ya Isimu na Lugha* zimekwishatolewa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (1990). Hii ni katika juhudi ya kuwa na Kamusi ndogo ndogo za nyanja mbalimbali katika taaluma maalum. Maneno yafuatayo hapa chini ni mifano michache ya maneno yaliyoachwa ambayo hapo awali yalikuwa yameingizwa katika sawidi ya muswada wa awali wa Kamusi hii.

1.	Pevlite	n.	Aina ya madini magumu lakini rahisi kuvunjika (Taaluma ya Jiolojia)
2.	Vitellus	n.	(p1 vitelli) Kiini cha yai Taaluma ya sayansi Kimu
3.	Te Deum	n.	Wimbo wa kikristo wa kumshukuru Mungu Taaluma ya Dini
4.	White	n.	(White Sunday) Jumapili ya saba baada ya kusherehekea sikukuu ya Pasaka (Taaluma ya Dini)
5.	Varan	n.	Mjusi mkongwe taaluma Zuolojia).
6.	Mosaic	n	(form or work of art). michoro Picha zilizofanywa kwa kupanga aina za mawe yenye rangi mbalimbali (Taaluma ya Sanaa).

Hata hivyo yapo maneno ambayo ingawaje ni ya taaluma maalum hutumika zaidi kwenye lugha ya kawaida. Mdee (1990:6) anasisitiza kuwa Kamusi haiwezi kukwepa kuingiza maneno ya kitaaluma yaliyovuka mipaka ya uwanja wa soma lao na kuingia katika lugha ya jumla au maneno yaliyotokana na lugha ya kawaida na kupewa dhana za Kitaaluma (tafsiri ni yangu).

Mifano ifuatayo ni ya istiahi za taaluma maalum lakini zimeingizwa katika kamusi hii:

7.	Electricity	n.	umeme (Taaluma ya Fizikia)
8.	Vermicide	n.	dawa ya kutoa minyoo tumboni (taaluma ya uganga)
9.	Veronal	n.	dawa ya usingizi (taaluma ya uganga)
10.	Acid	n.	tindikali (kemia)

Kigezo cha Sinonemia

Sinonemia ni maneno mawiii au zaidi yenye maana moja au maana zinazo karibiana. Ili kupunguza ukubwa wa Kamusi hii ya jumla, baadhi ya sinonemia zimeachwa. Aghalabu, sinonemia zile zinazojulikana na zenye matumizi mapana ndizo zinazolingizwa kwenye Kamusi na zile zisizotumika sana huachwa. Zgusta (1971:309) anasema matumizi ya leksemu "sail around" yameshika mizizi na hutumiwa zaidi na wazungumzaji wa Kiingereza kuliko neno "Circumnavigate." Katika hali ya namna hii "sail around" inapewa nafasi ndani ya Kamusi kuliko "Circumnavigate".

Mifano zaidi ya sinonemia zilizolingizwa na zilizoachwa ni kama ifuatavyo:

11.	<u>Prostitute</u>	imeingizwa,	<u>trull</u>	imeachwa.
12.	<u>Lowerlip</u>	imeingizwa,	<u>underlip</u>	imeachwa.
13.	<u>Landlord</u>	imeingizwa,	<u>landman</u>	imeachwa.
14.	Sweet	imeingizwa,	<u>melliforous</u>	imeachwa.

Kigezo cha Maneno Makongwe

Katika lugha yoyote ile yapo maneno makongwe -(archaic) yaliyokuwa yana matumizi mapana hapo zamani ambayo kwa wakati huu hayatumiki na endapo yanatumika basi ni kwa ufinyu sana. Baadhi ya maneno yasiyotumika hayakuingizwa katika kamusi hii ya kawaida kwani dhana zilizokuwa zinawakilishwa na maneno hayo zinawakilishwa na maneno mengine au hazitumiki tena. Mifano michache ya maneno ya zamani yaliyoachwa ni kama ifuatavyo:

15.	Whiggornoren	n.	(P1 Hist) kikundi cha watawa walioandamana mjini Edinbury mwaka (1648)
16.	Whiggery	n.	Mwanasiasa mtawa.
17.	Whiffer	n.	Afisa atayarishaye njia ya gari kwa maandamano.
18.	Whipsade	n.	(P1) hifadhi ya wanyamna wakali
19.	Schoolman	n.	1. mwanachuo wa kale
2. mwalimu wa Chuo Kikuu.

20.	Schoolmaan)	n.	Mwalimu wa kike wa Chuo Kikuu.
21.	Schoolmarm)	n.	Mwalimu wa kike wa Chuo Kikuu.
22.	Landgrave	n.	(hist) jina la Kijerumani la mtoto wa mfalme.

Neno *whiggery* kutokana na ukongwe wake limeachwa lakini *whig* limeingizwa kwani bado linatumika. Pia neno *whiff* limeingizwa ambapo neno *whiffer* limeachwa kwani halitumiki siku hizi. Neno *schoolman* halitumiki kwani siku hizi neno *lecturer* hutumika kwa maana ya *Mwalimu wa Chuo Kikuu* (Mhadhiri) na neno *student* kwa maana ya mwanachuo. Vitomeo vinavyoingizwa ndani ya Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili* sharti viwe ni msamiati hai unaotumika katika lugha.

Yapo maneno ambayo kamusi gezi zinayaonyesha kuwa ni ya zamani lakini bado yanatumika mara chache chache na pengine yana maana za ziada zinazotumika pamoja na maana ile ya msingi. Baadhi ya maneno yenye hadhi hii ambayo yameingizwa ni haya:

23.	rath	n.	(archaic) ngome (iliyopo kilimani)
24.	retainer	n.	(archaic) 1. Mfuasi, mtumishi
2. (lawyers fee) ada ya wakili ada ya awali
25.	resipiscence
makosa na	n.	(archaic) toba sikitiko, utambuzi wa kujirudi
26.	reave,	reave	vt (archaic) chukua, nyang'anya, twaa kwa nguvu.

Kigezo cha Misemo

Wasawidi Kamusi hii waliweka kigezo kinachotawala uingizaji wa misemo. Ili msemu uweze kuingizwa sharti utokane na Kamusi gezi ambazo zimetajwa hapo juu. Endapo upo msemu ambao haupo kwenye Kamusi gezi lakini unafahamika vizuri na wazawa wa lugha ya Kiingereza, basi msemu huo huingizwa pia. Baadhi ya mifano ya misemo iliyoingizwa ni kama ifuatavyo:

27.	tin hat	n.	(slang) kofia ya chuma.
28.	slavery	n.	(slang) kijana mtumwa.
29.	sap	n.	(slang) mpumbavu, mjinga.
30.	tip somebody the wink		(colloq) -pa habari za siri
31.	titivate	vt, vi	(colloq) -kwatua, remba
32.	sans prep	(colloq)	bila, sans eyes bila macho.
33.	sack	n.	(colloq) give somebody.(get) the sack fukuza.

Kigezo cha utamaduni

Utamaduni wa Kiswahili umetumiwa kama kigezo kimojawapo katika kuteua maneno ya kuingizwa katika Kamusi. Iwapo neno lipo katika utamaduni wa lugha cha asili lakini halina uhusiano na utamaduni wa Kiswahili neno hili huachwa kuingizwa katika Kamusi. Baadhi ya maneno yaliyomo katika Kamusi gezi za Kiingereza na ambayo Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili* imeyaacha ni haya yafuatayo:

35. Suttee	(in former times) Hindu widow who let her self be burnt to death on the funeral pyre of her husband; custom that require this to be done.
36. Sallenders	(of horse) vipele vikavu katika goti la farasi.
37. trichnopoly n.	kind of indian cheroot.
Sigara kubwa ya Kihindu.
38. salic/saliquen.	salic law; sheria ya salik inayomkatalia mwanamke kutawala nchi.
39. teraphim n.	small image (s) as domestic oracle of aneient He brew sanamu ndogo ya kiyahudi (zamani ilitumika kuagulia).

Maneno hayo hapo juu yanaelezea dhana ambazo hazimo katika utamaduni wa Kiswahili. Mfano neno *suttee* katika utamaduni wa Kiswahili hakuna mila hiyo. *Salic law* katika eneo ambapo Kiswahili huzungumzwa hakuna sheria zinazomkataza mwanamke kutawala nchi.

Kigezo cha Maneno ya Kashifa/Dharau

Maneno yenye kuashiria kashifa au dharau hayakuingizwa ndani ya Kamusi hii ya Kiingereza Kiswahili. Maneno hayo yameachwa kwa kuwa siasa ya nchi yetu inathamini usawa wa binadamu na kuwa kila mtu anastahili heshima. Maneno ya kashifa yanayomwondolea mtu heshima yameachwa. Baadhi ya maneno yaliyoachwa ni haya:

40. Nigger	n.	Mnegro (impolite and offensive word).
41. Sheeny	n.	Yahudi mchokozi
42. Russy	n.	Mwanamke asiye na thamani

Kigezo cha Majina ya miji, nchi na Lugha

Katika kamusi hii majina ya miji, nchi na lugha mbalimbali yameachwa. Kigezo hiki kimesaidia sana katika kupunguza ukubwa wa kamusi.

Kigezo cha Maumbo UN” na “NOT”

Katika Kiingereza maneno mengi yanakubali ukanushi wa kutumia umbo. “Not”. Baadhi ya hayo pia huchukua ukanushi wa Un”. Maneno yenye ukanushi wa “Un” hayakuingizwa. Mifano ifuatayo inadhahirisha hoja hii:

43.	Unwanted	-	not wanted
44.	Untrue	-	not true
45.	Unprolific	-	not prolific
46.	Unstated	-	not stated
47.	Unoccupied	-	not occupied

Maneno kama hayo yaliyotajwa hapo juu yameingizwa ndani ya Kamusi kama maneno yakinishi na ukanushi umeonyeshwa katika maelezo ya kitomeo.

Hata hivyo yapo maneno yenye kiambishi “Un” ambayo yameingizwa ndani ya Kamusi kwa msingi kuwa maana ya neno lenye “un” haiwi ni . ile ile baada ya kuwekewa ukanushi wa umbo. “not”. Mifano ya maneno yalioingizwa ni haya:

48.	Uncover	-	not cover
49.	Unemployment.	-	not employment
50.	Unfold	-	not fold

Maneno ya namna hiyo yameingizwa kwa sababu maana yake hubadilika au kanuni za kisintaksia za lugha ya Kiingereza haziruhusu “not” itumike mahali pa “un” kwa maana ileile.

Maneno ya namna hiyo yameingizwa kwa sababu maana yake hubadilika au kanuni za kisintaksia za lugha ya Kiingereza haziruhusu “not” itumike mahali pa “Un” kwa maana ileile.

Kigezo cha Kanuni za Kimofolojia

Kanuni za kimofolojia zinasababisha baadhi ya maneno kuingizwa kama kidahizo na mengine kutoingizwa. Yapo maneno ambayo maumbo yake ya wakati uliopita hayatabiriki, hasa katika vitenzi na hivyo maumbo ya namna hiyo yameingizwa yakiwa kitomeo pekee. Baadhi ya maneno hayo ni haya yafuatayo:

51.	write	-	wrote
52.	go	-	went
53.	buy	-	bought
54.	come	-	came
55.	sing	-	sung

Maneno haya na mengine yenye tabia kama hiyo angalia (uk.10)

Hapa ina maana kuwa vimeingizwa vitomeo tisa na wala siyo vitomeo vitatu.

Katika Kiingereza baadhi ya maumbo yake ya ulinganishi yanatabirika. Maneno ya namna hiyo yameingizwa ndani ya kamusi chini ya kitomeo kimoja na ulinganishi wake unaonyeshwa kwenye kitomeo hicho. Hii inatokana na kutabirika kwa maumbo yake.

59.	poor	-	poorer	-	poorest
60.	thin	-	thinner	-	thinnest
61.	big	-	bigger	-	biggest
62.	large	-	larger	-	largest

Umbo *er* kwa kiwango linganishi *est* na kwa kiwango upeo ni maumbo yanayotabirika utokeaji wake, hivyo hakuna sababu ya kuyaingiza maneno hayo yote kama vitomeo tofauti bali yanapaswa kuwa ndani ya kitomeo kimoja na ulinganishi wake utajitokeza katika maelezo ya kitomeo. Mfano *poorer* na *poorest* yameingizwa katika kitomeo kimoja chini ya kidahizo *poor*.

Katika kushughulikia maumbo ya wakati uliopo na uliopita kanuni ya kutabirika hufuatwa. Maumbo ambayo yanaashiria wakati uliyopita hutabirika. Maneno yenye maumbo hayo yameingizwa ndani ya kamusi na nyakazi zake zimeonyeshwa ndani ya kitomeo kimoja. Mfano:

63.	plan	-	planned
64.	stop	-	stopped
65.	lease	-	leased
66.	suggest	-	suggested
67.	trace	-	traced

Kwa kuwa maneno ya jinsi hiyo umbo lake la wakati uliyopita, yaani "*ed*" huweza kutabirika, basi wakati uliyopita wa maneno hayo umeonyeshwa katika kitomeo kimoja. Mfano neno, *planned* limeonyeshwa katika kitomeo cha *plan*.

Maoni

Kutokana na aina na malengo ya Kamusi ya *Kiingereza-Kiswahili* vigezo vilivyotumika vinasadifu kazi iliyotarajiwa. Hata hivyo baadhi ya vigezo vinapotumiwa hupingana na malengo ya kamusi kama zana ya kufanyia tafsiri. Kwa mfano, kwa kutumia kigezo cha utamaduni, maneno kama *suttee*, *salic* na *teraphin* hayakuingizwa. Kwa mtumiaji ambaye ni mfasiri itakuwa vigumu kwake kupata visawe vya maneno hayo kwa kuwa hayatakuwapo katika Kamusi ya *Kiingereza - Kiswahili*. Hii ni pamoja na maneno ambayo hayakuingizwa kwa kutumia kigezo cha istilahi za taaluma maalum au kigezo cha utamaduni.

Hitimisbo

Kazi ya kusawidi Kamusi hii ni kazi ngumu kwani wasawidi hushughulika na tamaduni za aina mbili: Kiingereza na Kiswahili. Kinachofanywa ni kuoanisha tamaduni hizo mbili. Kufanya hivyo si kazi ndogo kwani katika kutafsiri kazi kubwa ni kupata visawe vya lugha chanzi toka lugha lengwa. Zgusta(1971:312) anasema kuwa ni vigumu kupata ushabihiano wa moja kwa moja katika vipengele vyote, ushabihiano wa namna hiyo huweza kupatikana katika taaluma za sayansi. Tafsiri nyingine hazina ushabihiano kamili bali kuna ushabihiano wa karibu wa maneno. Katika kutekeleza hilo wasawidi wa kamusi hii wamejitahidi kuweza kukidhi mahitaji ya mtumiaji wa kawaida wakizingatia yakuwa hiyo ni kamusi ya jumla inayokusudiwa kukidhi mahitaji ya watumiaji wa viwango mbalimbali.

Marejeo

- Householder, Fred W. and Saporta soI (197). *Problems in Lexicography*. Indiana University, Bloomington.
- Hornby A. S. (1974). *Oxford Advanced Learners Dictionary of current English*. Oxford University Press.
- Sykes, J. B. (1976). *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Oxford University Press, Oxford.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Academia Prague, Mouton, The Hague.
- Mdee, J. S. (1990). "Theories and Methods of "Lexicography in the Standard Swahili Dictionary", Karl-Marx University (Unpublished P.H.D Dissertation)